

П. Д. Гуйван

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ОХОРОННОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ: ТЕМПОРАЛЬНІ АСПЕКТИ

Багатоманітність зобов'язальних майнових відносин та особливості їхнього протікання у часі вимагають певної класифікації цивільно-правових строків, що опосередковують ті чи інші взаємини, визначають час реалізації належного особі суб'єктивного права та виконання юридичного обов'язку, котрі входять до змісту матеріального зобов'язання. При цьому мають враховуватися не лише темпоральні характеристики регулятивного зобов'язального відношення, а й охоронного, котре виникає після порушення суб'єктивного права. Часові характеристики існування та реалізації охоронних повноважень їхнього носія, у тому числі і матеріального права на позов (домагання), є дуже важливими та актуальними. Це дає можливість правильно оцінити юридичну природу, значення та місце строків у процесі набуття, реалізації та захисту суб'єктивних цивільних прав.

У науковій літературі дослідженням охоронно-правових взаємодій, які виникають у разі порушення регулятивного правовідношення, та темпоральних елементів відповідного зобов'язання присвятили увагу такі науковці, як В.П. Грибанов, Є.О. Крашенінніков, П.Ф. Єлісейкін, З.В. Ромовська, О.С. Йоффе, А.С. Шевченко, А.А. Кравченко та інші. Разом із тим окремі питання залишаються не зовсім дослідженими, тому сучасне законодавство не дає чіткої відповіді на деякі запити реальної практики. На жаль, наукове дослідження змісту та строків захисту порушених суб'єктивних прав особи переважно зводиться до аналізу виникнення, реалізації та припинення лише одного із захисних механізмів – позовного домагання. Проте охоронні правовідношення, що виникають внаслідок порушення регулятивного матеріального права особи, можуть реалізовуватися і у позасудовий спосіб. Мусимо констатувати, що серйозних наукових досліджень темпоральних ознак такого питання у цивілістичній літературі не проводилося. З методологічної точки зору з цим важко погодитися. Значною мірою то пояснюється недооцінкою гостроти проблеми чи навіть нерозумінням важливості відповідних цивільних відносин. Саме тому, приміром, багато років механізм застосування оперативних способів впливу на правопорушника регулювався судовою практикою, яка, своєю чергою, досить обережно та часто неоднозначно відображала застосування таких заходів,

у тому числі і у темпоральному вимірі. Тож, метою цієї праці є дослідження загальних закономірностей охоронного правовідношення від моменту правопорушення і до часу задіяння відповідного заходу відповідальності.

Ще радянські науковці, такі як М.А. Гурвич, С.М. Братусь, М.М. Агарков, О.С. Йоффе, Б.Б. Черепахін, дотримувалися парадигми, за якої постулювалося, що після порушення матеріальне правовідношення трансформується, суб'єктивне право переходить у стан зрілості вимоги (домогання), набуває вигляду матеріального права на позов. Основні засади вказаної теорії були висловлені найбільш повно М.А. Гурвичем: у разі правопорушення суб'єктивне матеріальне право переходить у так званий «напружений» стан, тобто у стадію права на позов, суб'єктивне право набуває здатності до примусового здійснення за допомогою державного юрисдикційного органу, і саме в цьому полягає сутність захисту порушеного матеріального права [1, с. 145]. Нині більшість учених тією чи іншою мірою поділяють такий підхід. Але, на наше переконання, концепція, за якою захисна властивість суб'єктивного права є його невід'ємним елементом від часу виникнення, не може охопити правову природу матеріальної вимоги, яка виникає і реалізується після порушення суб'єктивного права. І не тільки тому, що вона за своєю сутністю не узгоджується з реальним станом сучасних матеріальних взаємодій. Справа в тому, що дослідники припускаються тієї помилки, що ототожнюють охоронну здатність суб'єктивного права виключно із позовним домаганням (матеріальним правом на позов). Проте очевидні відмінності між правовою сутністю регулятивних та охоронних відносин є проявом застосування на практиці теоретичного уявлення про основні функції цивільного права – регулятивну та охоронну. Остання персоніфікується в тому числі і через реалізацію матеріального права на позов, що відбувається протягом певного строку, встановленого для цього, – позовної давності. Але нині вже переконливо доведено, що захист порушеного суб'єктивного права відбувається не тільки у позовному порядку, він може здійснюватися і у несудовий спосіб. Так, до способів захисту суб'єктивного права можна, наприклад, віднести використання певних механізмів самозахисту, так званих заходів оперативного впливу [2, с. 38] тощо. Отже, на сучасному етапі вже не може адекватно пояснювати сутність матеріальних взаємин відверто застаріла теорія про універсальність правовідношення, навіть з урахуванням традиційного положення про його зміну у разі правопорушення.

Вперше класифікацію цивільних правовідносин як регулятивних та охоронних здійснив відомий дореволюційний юрист С.А. Муромцев. Щоправда, він не використовував у своїх дослідженнях сучасну термінологію, а називав взаємини відповідно захищаючими та такими, що захищаються. Він, зокрема, підкреслював, що коли вчиняється правопорушення, тоді до наявних відношень приєднується нове юридичне відношення суб'єкта до правопорушника [3, с. 78, 84]. Назва «охоронні» для таких взаємин була введена у цивілістичний обіг Н.Г. Александровим. Він вказував, що порушення правової норми призводить до виникнення між правопорушником та компетентним органом держави особливого (правоохоронного) відношення, котре спрямоване на застосування до правопорушника певної

санкції у разі підтвердження неправомірності вчиненої дії [4, с. 91–92]. У радянський період концепція про розподіл правовідносин на регулятивні та охоронні за підставами їх виникнення була підтримана низкою вчених. Утім, розділяючи за сутністю вказані відносини, зазначені дослідники спершу розглядали охоронні взаємини, що виникали в разі порушення регулятивного права, в межах концепції процесуального права на позов. Певною мірою такий підхід притаманний і окремим сучасним науковцям. Так, Г.Л. Осокіна наголошує, що суб'єктивне право на позов виступає елементом охоронно-позовного процесуального відношення, тому що цьому праву кореспондує обов'язок суду як юрисдикційного органу держави [5, с. 467–468].

Та в подальшому із розвитком теоретичних напрацювань щодо сутності охоронного правовідношення та його елементу – позовного домагання – все більше дослідників почали схилитися до матеріально-правового тлумачення таких взаємин. Що ж є ключовим чинником, який відділяє регулятивні та охоронні правовідносини? Аналіз доктринальних досліджень дає змогу дійти висновку, що правове визначення власних позитивних дій носія суб'єктивного права та вимагання ним належної активної поведінки від зобов'язаних осіб як складових елементів захисту суб'єктивного права нині спорів практично не викликає. За великим рахунком головна розбіжність у поглядах науковців стосується питання про входження до складу суб'єктивного права його захисної властивості. Тому мусимо з'ясувати, чи є охоронно-правове повноваження певним станом порушеного цивільного права, чи воно становить окреме суб'єктивне право його носія. Як ми вже згадували, концепція, згідно з якою повноваження щодо використання державного примусу для захисту порушеного суб'єктивного права, входить до складу цього самого права, а не є окремим матеріально-правовим повноваженням особи, і нині продовжує мати багатьох прихильників [6, с. 163]. Разом із тим дуже поширена теза стосовно того, що охоронна здатність входить до складу регулятивного суб'єктивного права, а захист останнього відбувається шляхом його примусового здійснення, у сучасній науці викликає досить значну кількість заперечень [7, с. 22–29; 8, с. 201]. І це цілком закономірно. Адже очевидно, що вимоги охоронного характеру, які з'являються в уповноваженого від часу порушення його матеріального права, мають інші темпоральні характеристики, інший, відмінний від регулятивної вимоги зміст. Щоправда, порушена (нереалізована в регулятивному відношенні) вимога, наприклад щодо виконання обов'язку в натурі, теж може бути відтвореною у позовному домаганні, але в такому вигляді вона є лиш однією з кількох різних позовних вимог, далєбі не єдиною. Саме ж регулятивне цивільно-правове правовідношення складається та реалізується за умови належного здійснення свого права управненою особою та відповідного належного виконання свого обов'язку зобов'язаною особою. Право кредитора, що витікає з такого регулятивного зобов'язання, не наділене властивістю примусової реалізації, оскільки воно не супроводжується так званими приводами до позову [9, с. 215–219], зокрема не порушене іншими особами. Коли ж відбувається порушення цивільного права, воно набуває здатності бути захищеним. І такий захист не може охоплюватися

механізмами, притаманними правовій організації регулятивних взаємин, навіть з урахуванням наведених трансформацій суб'єктивного права.

Отже, з огляду на очевидну недосконалість та недовість наведеної вище правової парадигми, об'єктивно необхідним явищем стала розробка якісно нової доктрини щодо сутності та належності суб'єктивного права особи – носія порушеного цивільного права – на захист. Тож, цілком логічно, що у доктрині була напрацьована інша наукова концепція, кардинально відмінна від наведеної вище. Її суть полягає у основному положенні, згідно з яким право на судовий захист (позовне домагання), є самостійним матеріальним повноваженням, що реалізується в межах охоронно-правового відношення [10, с. 76, 77]. Звісно, таке суб'єктивне право не може бути складовою частиною регулятивного суб'єктивного матеріального права.

Такої позиції послідовно дотримується низка знаних українських цивілістів. Наприклад, Н.С.Кузнецова, визначаючи самостійність захисного права особи, порівнює його з іншими суб'єктивними правами, котрі можуть здійснюватися носіями на свій розсуд на засадах диспозитивності та вільного волевиявлення, позаяк для права на захист законодавцем встановлено загальний для цивільних прав режим правового регулювання [11, с. 30]. Тезу про самостійність права на захист та не пов'язаність його з конкретним правом, що захищається, обстоює З.В. Ромовська [12, с. 482]. Вказана теорія є досить обґрунтованою з методологічної точки зору і заслуговує на увагу. Вона нині найбільш повно відповідає вимогам стосовно того, що правове обґрунтування конкретних взаємин повинно бути не тільки адекватним потребам суспільного розвитку, але й створювати певний простір і стимул до подальшого поступового розвитку регульованих відносин.

Справді, прискіпливий аналіз питання показує, що між регулятивним та охоронним правом є суттєві відмінності. Насамперед вони стосуються змісту кожного з таких суб'єктивних повноважень. Регулятивне право охоплює дії носія щодо реалізації повноважень, закладених у суб'єктивному праві, або шляхом самостійних активних дій, або шляхом вимагання певної поведінки від контрагента в добровільному порядку. Натомість до змісту охоронного права входить повноваження стосовно припинення правопорушення та усунення його негативних наслідків [13, с. 26]. Реалізація такого повноваження відбувається лише шляхом вчинення певного діяння з боку боржника, причому такі діяння носять як добровільний характер, так і здійснюються за допомогою державного примусу [14, с. 9]. Слід також зазначити, що обсяг та спрямованість повноважень за регулятивним та охоронним правовідношенням не співпадає [15, с. 23]. Якщо більш детально дослідити характер та юридичну природу фактичних взаємин, котрі відбуваються у коментованій царині, неодмінно кинеться в очі явна невідповідність наведеної вище надбудови реальному стану речей. Не можна погодитися з тим, що можливість звернутися за захистом порушеного права до суду поряд з повноваженнями на власну поведінку та на вимогу відповідної поведінки від боржника входить до складу всякого суб'єктивного права. Насправді, така можливість притаманна лише охоронному матеріальному праву, і вона фактично співпадає з повноваженнями уповноваженої особи на активні дії шляхом реалізації позовного домагання.

Тож, досить переконливою та виваженою виглядає думка, відповідно до якої право на захист є самостійним суб'єктивним правом [16, с. 98–117].

З доктринальної точки зору така теза знайшла своє вираження у юридичному механізмі, відповідно до якого у разі порушення права виникає нове правовідношення охоронного змісту [17, с. 11–12]. Таке охоронне відношення з'являється в результаті порушення чи оспорювання регулятивного права, а сутність матеріально-правової вимоги, адресованої зобов'язаній особі, полягає в усуненні правопорушення та його наслідків, відновленні права тощо. Охоронна вимога не обов'язково реалізується в судовому порядку, про що свідчить зміст глави 3 ЦК України. Зокрема, суб'єкт порушеного права може в окремих випадках захистити його в адміністративному чи нотаріальному порядку, застосувати заходи самозахисту тощо. Але в будь-якому разі для позасудової чи судової реалізації вимога має існувати від часу порушення права. З огляду на це не можна погодитися з думкою дослідників, які пов'язують виникнення охоронного правовідношення із моментом звернення особи до суду.

З викладеного можемо зробити певні **висновки**. Коли відбулося порушення матеріального права учасника цивільних відносин, на підставі невиконання умов регулятивного відношення виникає охоронне, змістом якого буде реалізація можливості юридичного захисту прав кредитора. Такі відносини виникають там і постільки, де і поскільки з'являється необхідність та забезпечена правом можливість захисту порушеного матеріального права. За умови порушення нормального порядку поведінки учасниками правовідношення взаємини, що між ними виникають, мають уже зовсім інший характер, вони будуть спрямовані на усунення порушення права, припинення неналежного виконання обов'язку, відшкодування збитків тощо, в тому числі і шляхом застосування до порушника заходів примусу. Можливість застосування примусових заходів стає конкретною, реальною і саме це становить зміст права кредитора на позов у матеріальному сенсі. Таким чином, можемо дійти висновку про те, що охоронні відносини виникають тільки тоді, коли сталося порушення суб'єктивного матеріального права особи і саме вони характеризують здатність суб'єктивного права бути захищеним.

Література

1. Гурвич. М.А. Право на иск. / Отв. ред.: Клейнман А.Ф. Москва, Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. 215 с.
2. Грибанов. В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 411 с.
3. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права. Санкт-Петербург : Изд. дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. 224 с.
4. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе. Москва : Госюриздат, 1955. 176 с.
5. Осокина Г.Л. Курс гражданского судопроизводства России. Общая часть : учебное пособие. Томск : Изд-во Томского университета, 2002. 616 с.
6. Венедиктова И. Категория охраняемого законом интереса в гражданском праве Украины. *Частное право*. 2013. № 1. С. 155–168.
7. Крашенинников Е.А. К теории права на иск. Ярославль : ЯрГУ, 1995. 76 с.
8. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб / В.Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатеева та інші ; За ред. В.Л. Яроцького. Харків : Юрайт, 2013. 272 с.

9. Васильовский Е.В. Учебник гражданского права. Москва : Издание Бр. Башмаковых, 1917. 266 с.
10. Крашенинников Е.А. Структура субъективного права и права на защиту. *Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство*. Ярославль, 1979. Вып. 4. С. 73–82.
11. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / А.С. Довгерт, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та інші ; За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ. 2004. 928 с.
12. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. Київ : Атіка, 2005. 560 с.
13. Елисейкин П. Ф. Охранительные нормы (понятие, виды, структура). В кн.: Защита субъективных прав и советское гражданское судопроизводство / Под ред. П.Ф. Елисейкина. Ярославль, 1977. 148 с.
14. Томилова Ю.Ю. Охранительные правоотношения в механизме правового регулирования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2004. 220 с.
15. Литовченко Л. Право на захист цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 54. С. 20–24.
16. Маслов В.Ф. Цивільне право : підручник. Ч. 1. Харків, 1997. 315 с.
17. Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав. *Механизм защиты субъективных гражданских прав* : сборник научных трудов. Ярославль : Яросл. ГУ, 1990. 164 с.

А н о т а ц і я

Гуйван П. Д. Сутність та зміст охоронного правовідношення: темпоральні аспекти. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню актуального питання про сутність і темпоральні прояви такого об'єктивно наявного феномена, як охоронно-правове відношення. У роботі наданий розгорнутий аналіз доктринальних напрацювань різних періодів, у яких цивілістична думка поступово змінювалася від універсального бачення правовідношення як єдиного явища, що може трансформуватися з не порушеного стану в порушений, до новітньої концепції про поділ матеріальних відносин на регулятивні та охоронні. Саме в межах останніх, які, власне, виникають від моменту правопорушення, можлива реалізація захисної властивості суб'єктивного права. Позаяк регулятивне право здійснюється виключно в не примусовому (добровільному) режимі, право кредитора, що витікає з такого зобов'язання, не наділене властивістю примусової реалізації; подібна здатність притаманна лише охоронному правовідношенню. У праці обстоюється теза про різну сутність, спрямованість і зміст таких відношень. Натомість підтримується наукова концепція, згідно з якою право на захист, у тому числі у судовому порядку (позовне домагання), є матеріальним повноваженням, що реалізується в межах самостійного охоронно-правового відношення. До його змісту входить повноваження стосовно припинення правопорушення та усунення його негативних наслідків. За умови порушення нормального порядку поведінки учасниками правовідношення взаємини, що між ними виникають, мають уже зовсім інший характер, вони будуть спрямовані на усунення порушення права, припинення неналежного виконання обов'язку, відшкодування збитків тощо, в тому числі і шляхом застосування до порушника заходів примусу. Можливість застосування примусових заходів стає конкретною, реальною, і саме це становить зміст права кредитора на позов у матеріальному сенсі. Таким чином, можемо дійти висновку про те, що охоронні відносини виникають тільки тоді, коли сталося порушення суб'єктивного матеріального права особи і саме вони характеризують здатність суб'єктивного права бути захищеним.

Ключові слова: охоронно-правове відношення, здатність права до примусового здійснення, регулятивний режим.

S u m m a r y

Guyvan P. D. The essence and content of the protective legal relationship: temporal aspects. – Article.

The article is devoted to the study of the topical issue of the essence and temporal manifestations of such an objectively existing phenomenon as the protection and legal relationship. The paper presents a detailed analysis of doctrinal developments of different periods, in which civilist thought gradually changed from a universal vision of the legal relationship as a single phenomenon that can be transformed from an intact state to a disturbed one, to the latest concept of division of material relations into regulatory and protective. It is within the framework of the latter, which, in fact, arise from the moment of the offense, that the protective property of subjective law can be realized. Since the regulatory right is exercised exclusively in a non-coercive (voluntary) regime, the creditor's right arising from such an obligation is not endowed with the property of coercion; such an ability is inherent only in the protective legal relationship. The thesis defends the thesis about the different essence, direction and content of these relations. Instead, the scientific concept is supported, according to which the right to protection, including in court (claim) is a material power, which is exercised within the framework of an independent legal protection relationship. Its content includes the authority to terminate the offense and eliminate its negative consequences. In case of violation of the normal order of conduct by the parties, the relationship between them is of a completely different nature, they will be aimed at eliminating the violation, termination of improper performance of duties, compensation, etc., including by applying measures to the violator coercion. The possibility of coercive measures becomes concrete, real and this is the essence of the creditor's right to sue in the material sense. Thus, we can conclude that the protective relationship arises only when there is a violation of the subjective substantive right of the person and they characterize the ability of the subjective right to be protected.

Key words: legal protection relationship, ability of law to enforce, regulatory regime.